

Одано́ва С.А., Қа́нсейітова Ұ.Р.,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің асс. профессорлары, ф. ф. к.,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: sagira68@mail.ru

ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛДЫ БАҒЫТТАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада дәстүрлі грамматиканың даму тарихы тұрғысынан ғана емес, зерттелу тәсілдері тұрғысынан да құрылымдық грамматикадан ерекшеленетіні сөз болады. Мақала тақырыбының өзектілігі тұлғалық және функционалды бағыттардың басты-басты ерекшеліктерін айқындау болып табылады. Аталған екі бағыттың ең алдымен бастау нүктесі екі түрлі екендігі, тұлғалық грамматика тіл жүйесін «құралдық көрсеткіштен мағынаға» қарайғы бағытта зерттесе, функционалды грамматика «мағынадан құралдық көрсеткішке» қарайғы бағытта қарастыратындығы нақтыланды. Дәстүрлі грамматика сөйлемнің тұлғалық құрылымын талдаса, функционалды грамматика сол құрылымдардың сөйлеу кезіндегі актуализациялануын қарастырады деуге болады. Мақалада тіл білімінде қатар қарастырылып, бірінің дамуына бірі негіз болып келе жатқан тұлғалық және функционалды грамматикалардың өзара ерекшеліктерін санамалап көрсетіп, арнайы кестеге жинақтадық.

Түйін сөздер: дәстүрлі грамматика, құрылымдық грамматика, функционалды грамматика, генеративті грамматика, коммуникативті синтаксис, когнитивті лингвистика, семантикалық синтаксис, септік грамматикасы.

Odanova S.A.¹, Kanseyitova U.R.²,

¹PhD, A/Professor, ²PhD, A/Professor of Kazakh state women's teacher training university,
Almaty, Kazakhstan e-mail: sagira68@mail.ru

Features of structural and functional studies

In the article, the traditional grammar is distinguished from the notion of history, not just in the context of history, but also from point of view structured grammar. Actuality of the theme of the article – is the definition of the fundamental and the functional directions of fundamental accents. It has been revealed that these two directions are based on two separate points of origin and that grammar of a separate grammar is being studied in the direction «from the value to the tool index», and the functional grammar is being studied in the direction «from device to value». If traditional grammar analyzes structural suggestions, functional grammar can be used for the purpose of intelligent structures. In the article, we have differentiated between individual and functional grammar, which is considered in the linguistic aspect as one of the main components of each other's development.

Key words: traditional grammar, structural grammar, functional grammar, generating grammar, communicative syntax, cognitive linguistics, semantic syntax, case grammar.

Одано́ва С.А.¹, Қа́нсейітова Ұ.Р.²,

¹к. ф. н. асс. профессор, ²к. ф. н. асс. профессор Казахского государственного
женского педагогического университета, г. Алматы, Казахстан, e-mail: sagira68@mail.ru

Особенности структурных и функциональных исследований

В статье отмечается, что традиционная грамматика отличается от истории развития не только в контексте истории, но и с точки зрения структурированной грамматики. Актуальность темы статьи – определение основных особенностей личного и функционального направлений. Было выяснено, что эти два направления в основном состоят из двух разных точек происхождения

и что грамматика отдельной грамматики будет изучаться в направлении «из значения в индекс инструмента», а функциональная грамматика изучается в направлении «от устройства к ценности». Если традиционная грамматика анализирует структуру предложения, функциональная грамматика может использоваться для охвата речевого интеллекта этих структур. В статье мы обобщили различия между личной и функциональной грамматикой, которая рассматривается в лингвистическом аспекте как один из основных компонентов развития друг друга.

Ключевые слова: традиционная грамматика, структурная грамматика, функциональная грамматика, генерирующая грамматика, коммуникативный синтаксис, когнитивная лингвистика, семантический синтаксис, падежная грамматика.

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде «құрылымдық грамматика» термині дәстүрлі грамматика, деңгейлік грамматика, тұлғалық грамматика терминдерімен синонимдес келіп, өте кең мағынада қолданылады. Анығында, жалпы тіл білімінде дәстүрлі грамматиканың зерттелу тарихы сонау ерте замандардан басталып, құрылымдық грамматиканың негізін салушы Ф. де Соссюрдің еңбектеріне [1, 86] дейінгі кезенді құрайды. Құрылымдық грамматиканың өкілдері тілді психология мен әлеуметтану сияқты ғылымдарға тәуелсіз дербес жүйе деп дәлелдеуге тырысқандығы белгілі. Яғни дәстүрлі грамматика даму тарихы тұрғысынан ғана емес, зерттелу тәсілдері тұрғысынан да құрылымдық грамматикадан ерекшеленеді. Сондықтан оларды жалпы тіл білімінде бір ұғымда қолдану қате болып саналады. Сан түрлі ұсақ бағыттарға (мектептерге) бөлінетін грамматикалық зерттеулерді (дәстүрлі грамматика, құрылымдық грамматика, функционалды грамматика, генеративті грамматика, коммуникативті синтаксис, когнитивті лингвистика, семантикалық синтаксис, септік грамматикасы және т.б.) дамып, қалыптасу тарихы тұрғысынан сипаттау – өз алдына бөлек әңгіме. Ал қазіргі тақырыбымыздың өзегі тұлғалық және функционалды бағыттардың басты-басты ерекшеліктері болып табылады. Өйткені жоғарыдағыдай ұсақ мектептерге бөлінетін сан түрлі теориялық бағыттар, ең алдымен, зерттелу әдісіне қарай осы екі топқа (тұлғалық және функционалды) жіктеледі. Бұл жерде тұлғалық грамматика термині деңгейлік және дәстүрлі грамматикаларды қамтып, кең ауқымда алынып отыр.

Жоғарыда аталған екі бағыттың ең алдымен бастау нүктесі (точка отчета) екі түрлі болып келеді. Тұлғалық грамматика (ТГ) тіл жүйесін «құралдық көрсеткіштен мағынаға» қарайғы бағытта зерттесе, функционалды грамматика (ФГ) «мағынадан құралдық көрсеткішке» қарайғы бағытта қарастырады.

Тілдің тұлғалық жағы грамматиканың беткі қабатын құрайды да, нысанаға бірден түседі. Сондықтан оны сипаттау ғасырлар бойы тұрақты түрде жүргізіліп келеді. Дәстүрлі грамматикалық зерттеулер тілдің тұлғалық жағын нысан етіп алып, дыбыстардан бастап тілдегі күрделі құралдарға шейін қарастырады. Дыбыстардан бастап күрделі синтаксистік құрылымдарға дейінгі деңгейлік жүйені қамтитын дәстүрлі грамматиканың ізденістері бүгінгі таңда да екі бағытта (тіл жүйесіндегі ең ұсақ бірлікті табу – аллофон немесе тіл жүйесіндегі ең ірі құрылымдық бірлікті табу – мәтін) бірдей жүргізіліп келеді.

Ал «функционалды грамматика» (функциональная грамматика) және «функционалды лингвистика» (функциональная лингвистика) терминдері жалпы тіл білімінде, салыстырмалы түрде алғанда, кейінірек пайда болды.

Грамматиканы, жалпы лингвистиканы функционалды жағынан зерттеу ХХ ғасырдағы бірқатар лингвистикалық концепциялардың негізінде дамыды. Дегенмен функционалды грамматиканың бастауларын әріден іздеген дұрыс.

Қай тілді сипаттауда болмасын, оның функционалды жағы үнемі назарда ұсталып келгендігі анық. Мәселен, орыс тіл білімінде тілді функционалды жағынан қарастырған зерттеулер қатарына Ф.И. Буслаев, К.С. Аксаков, Н.П. Некрасов, А.А. Потебня, И.А. Бодуэн де Куртенэ, А.А. Шахматов және А.М. Пешковскийлердің еңбектерін атауға болады. Орыс сөздерінің грамматикалық тұлғасын функционалды тұрғыда қарастыруда В.В. Винаградовтың еңбегі ерекше. Ал, жалпы алғанда, функционалды грамматиканың теориялық тірегі Л.В. Щерба, И.И. Мещанинов, С.Д. Кацнельсон еңбектерінің негізінде қаланды деуге болады. Функционалды грамматиканың қалыптасуына үлес қосқан батыс ғалымдарының тобына Париж лингвистикалық ұйымы тілшілерінің, А.Мартине бастаған француз лингвистикалық мектебі өкілдерінің, сондай-ақ дат тілінің зерттеушісі О. Есперсеннің,

неміс зерттеушілері В. Шмидт пен В. Бектін және француз тілшілері Г. Гийома, Ф. Брюно және Ш. Баллилердің еңбектерін атауға болады. Бүгінгі таңда А.В.Бондарко мен оның шәкірттері, сондай-ақ Г.А.Золотова, М.А. Шелякин, Н.Ю. Шведова, В.Г. Гак және т.б. орыс ғалымдары тілді функционалды тұрғыдан зерттеумен арнайы, мақсатты түрде айналысуда.

Функционалды грамматиканы бұрын мүлдем болмаған жаңа бағыт деуге болмайды, өйткені ол дәстүрлі зерттеулердің нәтижесін негізге алады. Десек те оның өзінің арнайы зерттеу нысаны (тіл бірліктері мен тіл жүйесінің сөйлеу кезіндегі қызметі (функциясы) мен жұмсалудың (функционирование) зерттейтін) бар ғылымдағы жаңа бағыт екендігі анық. Яғни функционалды грамматика тілді жүйелілік-құрылымдық тұрғыдан зерттеудің әрі қарайғы жалғасы дегенмен, оның әдіс-тәсілі бұрын тіл білімінде қолданылмаған, жаңа болып табылады. Бұнда тіл жүйесі бір-бірімен байланысып жатқан элементтердің тұтастығы ретінде ғана сипатталып қоймайды, сонымен қатар сөйлеу кезінде белгілі бір мақсатқа жұмсалатын элементтердің тұтастығы ретінде де танылады. М.А. Шелякиннің көрсетуінше, тіл бірліктерін функционалды тұрғыдан зерттеуге жүйе мен ондағы элементтердің қоршаған ортадағы «қозғалысы» (жұмсалымы) тұрғысынан қарастырыла бастаған жалпы жүйеге қатысты теорияның өзгеруі мен кибернетиканың дамуы мұрындық болды [2, 6]. Осыған байланысты тіл біліміндегі зерттеулер де өзінің бастау нүктесін (точка отчета) өзгертті. Яғни ондағы бірліктер жұмсалымдық қасиетіне қарай сипатталып, топтастырылатын болды. Сөйтіп бүгінгі таңда функционалды грамматика тілді зерттеудің басты бағыттарының біріне айналды.

Дәстүрлі грамматиканың қарастыратыны қашан да – сөз. Сөз тіл жүйесінің, тіл деңгейлерінің барлығымен де тікелей байланысты. Сөздер лексика-парадигмалық қатынасына қарай әртүрлі топтарға, топтарға жіктелсе, грамматикалық-парадигмалық қатынасына қарай әртүрлі грамматикалық категорияларға еніп, грамматикалық парадигмалар түзеді. Дәстүрлі грамматикада тұлғадан мағынаға қарай тану қағидасы басшылыққа алынатындықтан, сөздер категорияларға жіктелгенде, тұлғасына қарап ажыратылып, мағынасы грамматикалық қатынасына қарай танылады.

Грамматиканың екі деңгейі – морфология сөздің грамматикалық қатынасқа түсіп тұрған кездегі тұлғасын жеке бөліп алып тексеретін болса, синтаксис оны ішкі тілдік ортада басқа

тіл бірліктерімен бірге тұтастықта қарастырады. Бұнда тізбектегі сөздер бір-бірімен белгілі бір тәртіп бойынша тіркесе отырып, бір мақсатты жүзеге асыру үшін жұмсалады, яғни сөйлем ішінде қолданылады. Дәстүрлі синтаксис сөйлемнің өзімен қоса (мақсаты, құрылымы, толықтығы), сол сөйлемдегі сөздердің қатар тұрған басқа сөздерге қатысын да қарастырады. Мұнымен қоса тілді зерттейтін түрлі ұсақ мектептерде сөйлемнің тұлғалық модельдері, олардың трансформациялану қатары, сөйлемдердің парадигмасы, деривациясы сияқты мәселелер сөз болады. Бірақ мұнда дәстүр бойынша «тұлғадан мағынаға қарай» тану қағидасы басшылыққа алынады. Ал функционалды грамматикада, жоғарыда айтып өткендей, синтаксистік құрылымдар мағынадан жұмсалымға қарай талдау бағытында қарастырылады да, сөйлемнің сөйлеудегі (речь) кезі зерттеу нысаны етіп алынады. Яғни мұнда зерттеу нысаны болып бір оқиғаға, нақты бір сөйлеу жағдаятына құрылатын және соған қатысты туындайтын грамматикалық мағыналардан тұратын сөйленім қарастырылады.

Нәтиже мен талқы

Сонымен дәстүрлі грамматиканың тұлғалық құрылымын талқылай келе мынадай тұжырым жасауға болады, онда дәстүрлі грамматика сөйлемнің тұлғалық құрылымын талдаса, функционалды грамматика сол құрылымдардың сөйлеу кезіндегі актуализациялануын қарастырады деуге болады. Бұдан дәстүрлі зерттеулердің аясында сөйлем ұйымдасуының синтагмалық ережелері ғана талданады деген түсінік тұмауы керек. Біздің ойымызша, тіл сөйлеуден туындайтыны сияқты сөйлем де сөйленімнен туындайды. Сөйлем – сөйленімнің статикалық түрдегі көрінісі. Ал сөйленім – тілді қолданудың динамикалық көрінісі. Дәстүрлі грамматикада тілді зерттеу оны сипаттап және жүйелеумен ғана шектеледі. Ал тіл білімі үшін бұл жеткіліксіз. Тілдің табиғатын толық ашу үшін оны сипаттап жүйелеумен қоса, оның әрекет ету, жұмсалыу механизмін де қарастыру қажет. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін функционалды грамматика тілдің өзін емес, сөйлеуді зерттеу нысаны етіп алады да, оны адамның ойлау әрекетімен бір ғылыми кең астастықта қарастырады [3, 316 б.].

Грамматикалық бірліктердің, топтар мен категориялардың өзара қатынасын функционалды-семантикалық өріс (ФСӨ) және категориялық жағдаят шеңберінде, лексика-грамматикалық және лексикалық ортада

қарастыру функционалды грамматиканың ауқымын кеңейте түседі. Бұнда грамматикалық жүйе контекст пен сөйлеу жағдаяты кезінде өзара әрекеттесіп, бір бағытта жұмсалады. Грамматиканың жүйелі-құрылымдық жағының сөйлеушінің сөйлеу әрекетімен байланысын грамматикалық тұлғалардың сөйлеушінің мақсатына сай таңдалып, жұмсалыуынан көруге болады. Осы жағынан келгенде, грамматикалық жүйені ғана сипаттайтын дәстүрлі грамматикаға қарағанда, жүйені ғана емес, оның жұмсалыу ортасын қоса алып қарастыратын функционалды грамматиканың ауқымы әлдеқайда кең деуге әбден болады.

Функционалды грамматиканың екінші бағыты тіл жүйесін «мағынадан құралдық көрсеткішке» қарай бағытталған принцип бойынша қарастырады. Тіл білімінде мұны «ономазиологиялық бағыт» деп атайды. Бұл бағыт Ю.С. Масловтың аспектиологиялық зерттеулерінен бастау алып, оның шәкірті А.В. Бондарконың

көп жылғы ізденістерінің нәтижесінде қазіргі тіл білімінде функционалды грамматиканың жетекші мектептерінің біріне айналып отыр. Функционалды бағыттағы зерттеулерде тілдің құрылымдық-жүйелілік жағы мен функционалды жағы бірлікте қарастырылады. Яғни грамматикалық бірліктерді, топтар мен категорияларды қамтитын тұлғалық жүйелі грамматика мен осы тіл құралдарының сөйлеу кезіндегі жұмсалыу заңдылықтарын сипаттайтын функционалды грамматика бір-бірімен тығыз байланысты.

Қорытынды

Сонымен, тұлғалық және функционалды грамматикаларға қатысты жоғарыда келтірілген ең бірінші ерекшелікке (семасиологиялық және ономазиологиялық) қайтып оралып отырмыз. Бұл – біз келтірген жеті ерекшеліктің ішіндегі ең негізгісі, бастау нүктесі. Қалғандары осыдан, осының негізінде келіп шығады.

Грамматика түрі	Тұлғалық грамматика	Функционалды грамматика
Ерекшеліктері		
Бастау нүктесі	Тұлғадан мағынаға (семасиологиялық)	Мағынадан тұлғаға (ономазиологиялық)
Зерттеу нысаны	Тіл (язык)	Сөйлеу (речь)
Құрылымдық бірлігі	Сөйлем (предложения)	Сөйленім (высказывания)
Категориялануы	Грамматикалық категория	Семантикалық (ұғымдық) категория
Категориялардың типтері	Морфологиялық және синтаксистік категориялар	Функционалды мағыналық (категория) өріс ФСӨ
Категориялардың түрлері	Шақ, жак, рай, етіс және т.б.	Модальділік, аспектуальдік, темпоральділік және т.б.
Бөлшектеу әдісі	Деңгейлеп тігінен	Тізбектеп көлденеңінен

Қорыта келгенде, бүгінгі таңда тіл білімінде қатар қарастырылып, бірінің дамуына бірі негіз болып келе жатқан тұлғалық

және функционалды грамматикалардың өзара ерекшеліктерін жоғарыдағы кестеге жинақтадық [4, 346 б.]

Әдебиеттер

- 1 Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – М., 1998. – 296 с.
- 2 Шелякин М.А. Функциональная грамматика русского языка. – М., 2001. – С. 6.
- 3 Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 316-351 б.
- 4 Қазақ тілінің жұмсалым грамматикасы. Монография-оқулық. – Алматы, 2016. – 508 б.

References

- 1 Sossyur F. de. Kurs obshey lingvistiki. [The course is general linguistics.] M., 1998. 296 s.
- 2 Shelyakin M. A. Funkcionalnaya grammatika russkogo yazika. [Functional grammar in Russian language.] Moskva, 2001. S. 6.
- 3 Kazakh grammatikasynyn ozekty maselelery. [Actual problems of Kazakh grammar.] Almaty: Arys, 2007. 316-351 b.
- 4 Kazakh tylynyn zhymсалым grammatikasy. [Grammar of the Kazakh language.] Monograhyia-okylyk. Almaty, 2016. 508 b.